

SÛFİLERİN "...GÖZÜMÜN NÛRU NAMAZDA KILINDI" HADİSİNDEKİ "KURRETU AYN" A BAKIŞI

Veysel AKKAYA*

Özet: Bu makalede "Hz. Peygamber'in göz aydınlığının (kurretü ayn) namazda olması" hadisinin, mutasavvıflar tarafından nasıl anlaşıldığı ortaya konulmaktadır. Hadisin tasavvufî şerhlerine geçmeden önce Arap dilinde "kurretü ayn" tabirinin, gözün bir şeyde karar kılması ve sevinçten kinaye olmak üzere, iki esas anlamı açıklanmıştır. Hadis şarihlerinin her iki mana ile ilgili, hadisi muhabbet ve müşâhede doğrultusundaki izahlarına kısaca yer verilmiştir. Ardından mutasavvıfların hadîse getirdikleri, zengin açıklamalar değerlendirilmiştir. Mutasavvıflar namazdaki göz aydınlığının Allah'a muhabbetten kaynaklandığına kanidirler. Kişinin göz aydınlığı muhabbeti nisbetinde gerçekleşmektedir. Kimi için bu göz aydınlığı Hakk'ın huzurunda durma, Hakk'a vuslat iken, kimi için de müşâhede makamına erme sevincini yaşamaktır. Müşâhede makamından nasibi olanlar ise peygamberler ve velilerdir.

Anahtar kelimeler: Namaz, göz aydınlığı, muhabbet, müşâhede.

Sufi's comments on the term of "kurretü ayn" in that hadith "...It was pointed out as pray the light of my eyes"

Abstract: In this article "bright eyes of the Prophet's in prayer" of the hadith, is demonstrated what understanding by the sufis. Before proceeding to the mystical commentary of the hadith, this term "kurretü ayn" in the Arabic language, the eye fixing something and the joy of being trope, two essentially means are explained. Hadith commentators are given descriptions briefly, related to both meanings, in the direction of love and observation with the hadith. Sufis rich descriptions on hadith are evaluated. Sufis agree that bright eyes in prayer result from love of Allah. The more the person has love of Allah, the more has bright eyes. According to some the bright of eyes is to stand in the presence of Allah when Reunion time and according to some people to feel joyful about attain observation rank. Prophets and saints can rank among observation rank.

Key words: Prayer, eyes bright, love, observed.

* Yrd. Doç. Dr., Sebahattin Zaim Üniversitesi, İslamî İlimler Fakültesi.

1. Giriş

Tasavvuf, dinin daha çok mânevî boyutu ile ilgilenen bir ilim dalıdır. Bu manada ibadetler, tasavvufî eserlerde bâtinî açıdan incelenerek “esrâr” başlığı altında anlatılır. Tasavvuf tarihinde ilk dönemden itibaren, namazın tasavvufî yorumları ile ilgili müstakil eserler yazıldığı gibi¹, klasik kaynaklarda “esrârü’s-salât” adı ile bir bölüm olarak da yer almıştır.² Bu eserlerde namazın sırları, bir başka deyişle fıkıh-ı bâtinî âyet ve hadisler ışığında izah edilmiştir. Namazın sırları konusu makâlemizin çerçevesini aşacağından, burada o sırlardan biri olan, namazdaki *kurretu aynin* (göz aydınlığının) ne olduğu üzerinde duracağız.

İslam’da farz ibâdetler, Allah’a kulluğu arz etme fırsatının en üst düzeyde yakalandığı alanlardır.³ Yaratılış maksadı kulluk olan insanın⁴ bunu nasıl gerçekleştireceği, Hz. Peygamber tarafından temeli şehâdet olmak üzere, namaz, zekât, hac ve oruçtan müteşekkil bir bina benzetmesi ile anlatılır.⁵ Hadîs-i şerîfte Allah ve Resûlü’ne imanın, pratikte ilk uygulama alanı olarak, namaz gösterilmiştir. Bu mânâda namaz diğer ibâdetlerin başı mesabesinde. Namaz îmana o kadar bitişiktir ki, âyetlerde îmandan hemen sonra⁶ hattâ bir âyette “îman” olarak nitelenmiştir.⁷ Namaz mü’minin hayatında bir mihenk taşı mesâbesinde olup, namaz kılmanın çirkin işler ve kötülüklerden alıkoyacağı,⁸ namazı terk etmenin ise nefsin isteklerine uymakla sonuçlanacağı bildirilmiştir.⁹ Allah’a kurbiyetin gerçekleştiği yer de, namazdaki secdedir.¹⁰

- 1 Hâris el-Muhâsibî, *Fehmü’s-Salât*, (el-Vasâyâ içinde) tahk.: Abdulkâdir Ahmed Ata, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 355-380.
- 2 Bk. Ali b. Osman b. Ali Hücvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfü’l-Mahcûb*, çev.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1982, s. 436-453; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ullûmi’d-Din*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1983, c. 1, s. 145-208; Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, (IVc.) Dâru Sâdır, Beyrût, ts., c. 1, s. 387-547.
- 3 Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhü’l-İmâm Buhârî*, tahk.: Muhammed Zühreir b. Nâsir, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut 1422, c. 7, s. 105, no: 6502..
- 4 Zâriyât, 51/56.
- 5 el-Buhârî, *age*, c. 1, s. 11, no: 8.
- 6 Bakara, 2/3; Nisâ, 4/162; Tevbe, 9/18, vd.
- 7 Bakara, 2/143, Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmiu’l-Ahkâm*, tahk.: Ahmed el-Berdunî ve İbrâhim Atfîş, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, Kâhire 1964, c. 2, s. 158.
- 8 Ankebut, 29/45.
- 9 Meryem, 19/59.
- 10 A’lâ, 96/19.

Hız. Peygamber mîraçta hediye edilen namazı;¹¹ "yakınlık" (kurbân)¹² "dînin direği"¹³, "İslam'ın esâsı"¹⁴, "Cennet'in anahtarı"¹⁵, "en faziletli farz"¹⁶, "arzda Allah'a hizmet"¹⁷, "iki namaz arasındaki (günahlara) keffâret"¹⁸, "delîl (burhân)"¹⁹, "mîzân"²⁰, "ribât"²¹, "semâların ve arzın nuru"²² ve "nûr"²³ gibi ifâdelerle nitelemiştir. Bunlardan birisi de makâlemizin konusu olan hadistir. Söz konusu hadiste Hız. Peygamber, dünyadan sevdiren "kadın, güzel koku ve namaz" olmak üzere üç şeyden bahsetmiş ve namaz için "...Benim göz aydınlığım (kurretü aynî) namazda kılındı"²⁴ ifadesini kullanarak, onu Allah'a muhabbeti izhâr etmede en üst mertebeye yerleştirmiştir. Hız. Peygamber'in hayatında, namazın müstesnâ yerini anlatan bu hadîs ile ilgili, mutasavvıflar çok zengin tasavvufî yorumlar getirmişlerdir. Hadîsin îzâhına tasavvufî eserlerde rastladığımız gibi, bazı tasavvufî hadis şerhi kitaplarında da bu hadîsin müstakil olarak şerh edildiği görülmektedir. Bu açıklamaların daha iyi anlaşılması için, kısaca *kurretü ayn* ifâdesinin Arap dilinde nasıl anlaşıldığına ve muhaddislerin ne gibi izahlarda bulunduğuna bakmamız icap etmektedir.

-
- 11 el-Buhârî, *Sahîh*, c. 1, s. 78, no: 439; İmam Ahmed, *Müsned*, tahk.: Kurul, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, c. 29, s. 370, no: 17833.
- 12 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, tahk.: Bekrî Hayyânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, c. 7, s. 297, no: 18907.
- 13 Muhammed es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-Hasene*, tahk.: Muhammed Osman el-Haşet, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 427, no: 632.
- 14 Ebû İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünenü Tirmizî)*, tahk.: Beşşâr Avâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, c. 4, s. 308, no: 2616.
- 15 Müslim b. Haccâc, *Sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 10, no: 4.
- 16 el-Hindî, *age*, c. 7, s. 288, no: 18916.
- 17 el-Hindî, *age*, c. 7, s. 288, no: 18918.
- 18 Ebû Muhammed Hâris, *Müsnedü Hâris*, tahk.: Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Merkezü Hizmeti's-Sünne ve's-Siretü'n-Nebeviyye, Medine 1992, c. 2, s. 634, no: 605.
- 19 et-Tirmizî, *age*, c. 2, s. 513, no: 614.
- 20 el-Hindî, *age*, c. 7, s. 284, no: 18892.
- 21 el-Hindî, *age*, c. 7, s. 286, no: 18902.
- 22 Nûr, 24/35.
- 23 Müslim, *Sahîh*, c. 1, s. 203, no: 223; *Kenz*, c. 7, s. 288, no: 18915.
- 24 İmam Ahmed, *age*, c. 19, s. 305, no: 12293.

2. “Kurretü ayn” İfadesinin Anlamları

Kurre isminin kökü *قَرَّ karra* kelimesi olup, bir görüşe göre *karra*; “bir mekânda karar kılmak” demektir. Onun aslı ise “serin” anlamındaki *الْقُرَّ el-kurre* kelimesindedir.²⁵ “Serin olma” anlamına göre Arapça’da *قَرَّتْ عَيْنُهُ* “Karrat aynuhu” dendiğinde gözün sevinçten dolayı serin bir şekilde yaşarması anlaşılır.²⁶ “Araplar sürûr ve ferahta *قُرَّةُ الْعَيْنِ kurretü'l-ayn* kelimesini kullanırken, gam ve hüzünde *سُخْنَةُ الْعَيْنِ suhnetü'l-ayn* kelimesini kullanırlar.”²⁷

Kurre kelimesi “karar” kelimesinden müştak olduğunda ise, “karrat aynuhu” tabirinden gözün gördüğü ile teskin olması, başkasına tamah etmemesi manası anlaşılır.²⁸ Müfessirlerden Hâzin, bir rivâyete göre gözün bu halini, kalbin râzı olduğu, hoşuna giden bir şeyle karşılaşması sebebine bağlayarak, meselenin aslında kalple ilgili olduğunu hatırlatır.²⁹

“Ayn” kelimesi ise, Arapça’da aynı anda birçok manaya gelen zengin kelimelerden biri olup; göz, kaynak, hakikat, bir şeyin bizzat kendisi, zâtı, nefsi, gibi anlamları ihtivâ etmektedir.³⁰ Bu mânâlara göre *kurretü'l-ayn* tabiri, görmekle ilgili olup, kişinin çok sevindiği bir kimse veya durum ile karşılaştığında, yaşadığı sürûr halini anlatan bir ifâdedir. Kelime olarak, gözün çok iyi ve güzel gördüğü bir şeye sabitlenmesi veya sevinçten yaşarması anlamına gelmektedir.

Kurretü'l-ayn tabirinin aynı zamanda “sevinç ve ferahtan kinâye” olduğu söylenmiştir.³¹ Yani kişi gördüğü/karşılaştığı iyi bir şey karşısında, öyle bir sevinç yaşar ki, o durumdan razı olur, onunla teskin olur ve artık başka şeylere

25 Ebu'l-Kasım el-Hüseyin Ragıb Isfahânî, *Müfredâtün fi Garîbi'l-Kur'an*, tahk.: Safvan Adnan ed-Davudî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1412, s. 662.

26 Dilciler gözyaşı eğer sevinçtense onun serin gözyaşı, üzüntüdenise sıcak gözyaşı olduğunu söylerler. Isfahânî, *age*, s. 663; Ali b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts., c. 5, s. 86.

27 Alâeddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (Hâzin), *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil (Tefsîrü'l-Hâzin)*, tahk.: Muhammed Ali Şâhin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1415, c. 3, s. 320.

28 Isfahânî, *age*, s. 663; İbn Manzûr, *age*, c. 5, s. 86.

29 el-Bağdâdî (Hâzin), *age*, c. 3, s. 320.

30 Ayn kelimesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Tahralı, “Ayn ve Ayniyyet”, (A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 4, içinde), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1992, c. 1, s. 9-26.

31 Saîd b. Ali el-Kahtânî, *el-Huşû fi's-Salât*, Matbaatu Sefir, Riyad 1412, s. 82.

iltifat etmez.³² *Kurretü'l-ayn* tâbirinin Türkçe'ye çevirisi, ilk Türkçe Kur'ân meâlinde "çeşmin rûşen olması" şeklinde yapılmış,³³ sonraki mütercimler tarafından da, genelde bu şekilde kullanımı kabul görmüştür. Bu tâbirin günümüzde karşılığı, doğum ve düğün gibi sevinçli durumlarda tebrik için kullanılan "gözün aydın olsun" şeklindedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de *kurretü'l-ayn* ifâdesi, hem dünyâ, hem de âhiret âlemi ile ilgili kullanılır. Bu âlemde hanımlar,³⁴ âile reisi,³⁵ çocuk³⁶ ve nesil³⁷ göz aydınlığı iken, âhiret âlemi için çoğul şeklinde (*kurretü a'yünin*) kullanılarak, kişinin dünyadakinden daha büyük sevinçlere kavuşacağı haber verilmiştir.³⁸ Hadislerde de *kurretü'l-ayn* ifâdesi, Kur'ân'da olduğu gibi hem dünyâda hem de âhirette kavuşulacak güzellik olarak kullanılmaktadır.³⁹

3. "Kurretü Ayn" Hadîsi

Hz. Peygamber'den namazın göz aydınlığı oluşu ile ilgili -tespit edebildiğimiz kadarıyla- üç farklı rivâyet bulunmaktadır. İlki "hasen" isnâdı ile "*Bana kadınlar ve güzel koku sevdirdi, gözümün aydınlığı ise namazda kılındı.*"⁴⁰ şeklindedir.

İkinci rivâyet şöyledir: Resûlullah bir gece kalktığında hanımı da (ismi

32 El-Kahtânî, *age*, s. 332.

33 Hüseyin Vaiz-i Kaşîfi, *Tefsîr-i Mevâkib*, çev.: İsmail Ferruh Efendi, *Mevakib Tefsiri*, (Tibyan Tefsiri Kenarında), Âlem Matbaası, İstanbul 1318, c. 3, s. 36.

34 Furkan 25/74.

35 Ahzab 33/50-51.

36 Meryem, 19/26; Tâhâ 20/40; Kasas, 28/9, 13.

37 Furkan, 25/74.

38 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyut 2000, c. 20, s. 186.

39 Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannif*, tahk.: Kemâl Yusuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1409, c. 5, s. 189, no: 25090; Süleyman b. Ahmed et-Tabarânî, *ed-Duâ*, tahk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyut 1413, s. 144, no: 399; Ayrıca bk. Nesâî, Sünenü'l-Kübrâ, tahk.: Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyut 2001, c. 2, s. 85, no: , 1229; Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *Musannif*, c. 6, s. 72, no: 29558.

40 Ebû Bekir Ahmed b. Amr el- Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr*, tahk.: kurul, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2005, c. 13, s. 296, no: 6879; İmam Ahmed, *age.*, c. 19, s. 305, no: 12293; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Sünenü's-Suğrâ*, tahk.: Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Haleb, 1986, c. 7, s. 61, no: 3940; Hadisin başka rivayetlerinde "Bana dünyanızdan sevdirdi..." ifadesi yer alır. Bk. İmam Ahmed, *age*, c. 21, s. 33, no: 14037.

zikredilmemiş) kalkıp namaza başlar. Bir süre sonra Hz. Peygamber ona, isterse yatabileceğini söyler. O da kendisini dinç hissettiğini belirtince şöyle buyurur: “*Sen benim gibi değilsin, çünkü benim gözümün aydınlığı namazda kılındı.*”⁴¹

Üçüncü rivâyette ise Hz. Peygamber vefâtına yakın zamanda zuhûr eden ağır hastalığı esnasında, namazı kıldırma görevini Hz. Ebû Bekir’e verir. Bir ara hastalığı hafifleyince, mescitte namaz kılmakta olan ashâbının yanına çıkarken, Hz. Âişe hastalığından dolayı namaz kıldırma güç yetiremeyeceğini ve kendisine zor geleceğini hatırlatınca: “*Benim göz aydınlığım namazda kılındı*” buyurarak mescide girmiştir.⁴²

4. Hadis Şârihlerinin Açıklamaları

Kurretü ayn ile ilgili tasavvufî şerhlere geçmeden önce, hadis şârihlerinin görüşlerine değinerek, muhaddisler ile sûfilerin konuya bakış tarzını kıyaslama imkânı bulacağız. Şarihler hadisdeki *kurretü ayn*’in ne olduğu konusunda iki hususa yoğunlaşmışlardır. Bunlar muhabbet ve müşâhededir.⁴³ Ebû Abdullah el-Mervezî, İbn Hacer el-Askalânî ve Nûreddîn es-Senedî, kişinin bir şeyde göz aydınlığının olmasını, ona muhabbeti ile açıklamıştır. Bu muhabbet sebebiyle kişi o şeyden ayrılmak istemeyecektir. Çünkü o kimse nimeti ve hayatını güzelleştiren şeyi onda bulmaktadır.⁴⁴ Bu açıklamadan Allah’a muhabbet besleyen kimsenin göz aydınlığının, ancak namazda bu muhabbeti yaşamakla zuhur edeceği anlaşılmaktadır. Böyle bir kimse varlıklar içerisinde kendisini üstün kılan, sayısız nimetler vererek sevdiğini her an hissettiren ve hayatını güzelleştiren Mahbûbu’nun huzurundan ayrılmak istemeyecektir.

Muhammed el-Münâvî *kurretü ayn* ile zikrin devamı, muhabbetin kemali

41 Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Ta’zîmu Kadri’s-Salât*, tahk.: Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Mektebetü’t-Dâr, Medîne 1406, c. 1, s. 331, no: 321.

42 Ebû Yusuf el-Ensârî, *Kitâbu’l-Âsâr*, tahk.: Ebu’l-Vefâ, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1355 H., s. 57.

43 Müşâhede, tasavvufta önemli bir kavram olup “Allah’ın zuhur ve tecellilerini görmeyi, seyir ve temâşâyı ifade eder.” Müşâhede, görmek (rü’yet) ile aynı şey değildir. Rü’yette kişi göz ile görürken, müşâhedede iç âlemi ile kalp, ruh ve sır ile görür. Bk. Süleyman Uludağ, “Müşâhede”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, s. 152-153.

44 el-Mervezî, *age*, c. 1, s. 331; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, Dâru’l-Mârifet, Beyrut 1379, c. 11, s. 345; Nûreddîn es-Senedî, *Hâşiyetü’s-Senedî alâ Sünenü’n-Nesâî*, Mektebetü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, Halep 1986, c. 7, s. 62.

ve üns halinin kastedildiğini belirtir.⁴⁵ Hadîsin açıklamasında sûfîlerin konu ile ilgili görüşlerine yer verir.⁴⁶ İbn Kayyım ise hadiste nisâ ve güzel kokunun muhabbet konusu iken, *kurretü aynın* muhabbet üstü olduğu görüşündedir.⁴⁷ el-Münâvî ve İbn Kayyım'ın yaklaşımları namazdaki muhabbet, "...İman edenlerin Allah'a sevgileri ise her şeyden daha kuvvetlidir."⁴⁸ âyetinde geçen ve aşk olarak yorumlanan "kuvvetli muhabbeti" hatırlatmaktadır.⁴⁹

Kastalânî de yine kalbin mahbûb ile dolu olmasının bir neticesi olarak, Resûlullah'ın namazda Hak'tan başka her şeyden alâkayı kestiğini, böylece onu keşif nurlarının kapladığını ve mükâşefe denizinde müstağrak olarak, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet ettiğini belirtir. Bu hal tâatte lezzetin, ibâdetinde rahatın meydana gelmesini sağlar.⁵⁰ Muhammed el-Herevî bu hali, Resûlullah'ın münâcât, murâkabe ve müşâhedede istiğrakı ile açıklar. Ona göre Hz. Peygamber'in Bilâl'e "Bizi rahatlat" buyurması da namazdaki kurretü ayn'ın en büyük rahatlık olmasındandır.⁵¹ Celâleddîn es-Suyûtî de, Hz. Resûlullah'a göre nazârî kuvvet, yani müşâhedenin kemâl açısından kadın ve güzel kokudan daha önemli olduğu, yorumunu yapar.⁵²

Şârihler *kurretü ayn* ifâdesinin "gözün bir şeyde karar kılması" manasına da vurgu yapmışlardır. Bu hususta Münâvî, ismini belirtmediği bir zâtın şu sözünü aktarmaktadır: "Kimin gözü Allah'ta karar kılırsa, bütün gözler onunla karar kılar." Ardından Şeyh Hasan eş-Şâzelî'nin şu görüşüne yer verir: "Hakîkî kemâl, nazarın Allah ile kayıtlı ve O'nda sabit olmasıdır."⁵³ Yeri gelmiş iken, "*Allah Teâlâ namazda sağına soluna bakmadıkça kuluna yönelir. Kul sağa sola bakınca*

45 Zeynüddîn Muhammed el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu Câmiu's-Sağîr*, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kâhire 1356, c. 2, s. 146.

46 el-Münâvî, *age*, c. 3, s. 348.

47 İbn Kayyım el-Cevzî, *Tarîku'l-Hicrateyn*, Dâru's-Selefiyye, Kâhire 1394, s. 40.

48 Bakara, 2/165.

49 Ebû Abdulah Muhyiddin Muhammed b. Ali, İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru Sâdır, Beyrût, ts., c. 2, s. 337.

50 Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn el-Kastalânî, *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Buhârî*, Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Kâhire 1323, c. 1, s. 140.

51 Ali b. Muhammed el-Herevî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002, c. 7, s. 3248.

52 Celâleddîn es-Suyûtî, *Hâşiyetü's-Suyûtî alâ Süneni'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep 1986, c. 7, s. 63.

53 el-Münâvî, *age*, c. 2, s. 146.

ondan yüz çevirir.”⁵⁴ hadîsi de *kurretü aynın*, gözün bir şeyde karar kılması manası ile alâkalı gözüktüğünü hatırlatalım. Bu mânâda Habîb Ebû Muhammed’in: “Gözü sende karar kılmayanın göz aydınlığı yoktur...” sözü de aynı gerçeği ifâde etmektedir.⁵⁵

5. Mutasavvıfların “Kurretü Ayn” ile İlgili Açıklamaları

İlk sûfî hadis şârihlerinden Hakîm et-Tirmizî, (ö.320/932) namazın Hz. Resûlullah’a göz aydınlığı olmasını, bir gemi metaforu ile anlatır. Gemi, nasıl ki üzerine konulan yükün ağırlığı fazlaştığında olduğu yerde batarsa, Hz. Resûlullah’ın kalb gemisi de, mârifet hazîneleri ile dolu olduğundan, dış âlemden bir şey gözükmeyebilir. Ancak gemi iç âlemde seyrine devam etmektedir. et-Tirmizî Hz. Peygamber’e âit kalp gemisinde bulunan hazineleri iki kısma ayırır. Sağ tarafta bulunanlar Allah’ın sırları iken, sol tarafta bulunan hazineler Allah’ın sekîneleridir. Sağ taraftaki sırlar rahmet özelliği taşımakta, sol tarafta bulunanlar ise hak özelliği taşımaktadır. et-Tirmizî muhabbetullahı kalp gemisinin önünde ve omurgasını oluşturduğunu tasavvur eder. Bu geminin yelkeni ise, onun Allah’a olan şevkidir. Gemi muhabbetle seyrettiği zaman, bazen sağda bulunan sırlara, bazen de solda bulunan sekînelere meyletmektedir. Böyle seyreden bir kalp gemisine sahip olan Hz. Peygamber’in, bir mecliste ayakta durması veya oturması, muhabbetin ağırlıkları ile olmaktadır. Resûlullah, Allah’ın ferah rüzgârları estiği ve şevk de dalgalandırdığı zaman, namaza durmakta ve orada gözü aydınlanmaktadır. Tirmizî’ye göre namazdaki *kurretü aynın* açıklaması böyledir.⁵⁶

Tirmizî bu sembolik anlatımla göz aydınlığı olacak bir namazın, hangi manevî seviyede gerçekleşeceğini ve bu namaz için gerekli şartları izah etmiştir. *Kurretü ayn* olacak bir namaz için kalp, mârifet hazîneleri ile dolu olacak, muhabbet ve Allah’a kavuşma iştîyâkı içinde iken, ezan ile dünyâ meşgalelerinden ferahlayan kişi, ilâhî huzura çıkarak gözü aydınlanacak ve Hakk’a vuslatın sürurunu yaşayacaktır. Tirmizî’nin ferahlatıcı rüzgâr ifadesinden, namazdan önce Hz. Peygamber’in, Bilâl-i Habeşî’ye “Ey Bilal! Bizi namazla ferahlat”⁵⁷

54 Ebû Dâvud, Salât, 161.

55 Ebu’l-Ferec el-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, tahk.: Ahmed b. Ali, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 2000, c. 2, s. 189; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1409, c. 6, s. 154.

56 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-Usûl*, c. 3, s. 247.

57 Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmi et-Tabarânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, tahk.:

buyurması hatıra gelmektedir.

Ebû Bekir Kelâbâzî (ö.380/990) ise, hadiste Hz. Peygamber'e sevdiren üç unsuru (kadınlar, güzel koku ve namaz) kulluk ile irtibatlandırır. Ona göre kişinin Allah'a kulluğu iki boyutludur: İlki Allah'ın kadrini tazim, ikincisi ise mahlûkuna güzel muameledir. Hz. Resûlullah her iki hasleti birleştirmiştir. Kelâbâzî hadisteki, kadınlar ve güzel koku ifâdesini, Allah'ın mahlûkuna muâmele kısmına yerleştirir. Buna göre kişinin hanımına haklarını vermesi, ihsanda bulunması gibi iyi muamelede bulunması gerekir. Güzel koku da rûhâniler olan meleklerin hazzıdır. Bunun için Hz. Resûlullah'a güzel koku sevdirelmıştır. Kelâbâzî, ubudiyetin asıl kısmının namaz olduğunu söyler. Namaz, Allah'ın kadrini tazim ve büyüklüğüne delâlet için dini hasletlerin en kapsamlısıdır. Kişi zahîrî ve bâtnî şartlarını yerine getirerek, tam bir teveccühle Hakk'a yöneldiğinde göz aydınlığı olacak bir namaz kılacaktır. Ona göre göz aydınlığı olan namaz ifâdesi ile Allah'ın kadrini tâzim anlaşılır.⁵⁸

Kelâbâzî hadiste namaz ile yapılacak kulluk, mahlûkata iyi muamele ile yapılacak kulluktan daha büyük olduğu için "kurretü ayn" ifâdesi kullanılarak, onun sevilmesinde diğer iki sevgiye göre ziyâde olduğu kanaatindedir. Öyleki, Kelâbâzî göz aydınlığının muhabbetle ulaşılabilecek en üst merteye olduğu kanaatindedir. Bu muhabbeti Allah'a sevginin her şeyin üstünde ve daha kuvvetli olduğu belirtilen⁵⁹ ve aşk olarak da ifâde edilen⁶⁰ derecede olduğu şeklinde anlamak da mümkündür. Kelâbâzî, "Göz aydınlığım namazda kılındı" ifâdesi ile Hz. Peygamber sanki "Dünyâdan bana Allah'a ubudiyet sevdireldi, başkası değil" demiştir, yorumunu yaparak, namazın Allah'a muhabbetin en üst derecede gösterildiği bir ibâdet şekli olduğunu ortaya koymuştur.⁶¹

Kelâbâzî ayrıca göz aydınlığı için "namazda kılındı" ifâdesine de dikkat çeker. Ona göre namazın kendisi değil, namazda hâsıl olan kalp makamı göz aydınlığı olmuştur.⁶² Kelâbâzî hadîsin şerhinde, âhirette gözlerin aydınlığı olarak

Hamdi b. Abdulmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1994, c. 6, s. 277, no: 6215.

58 Ebû Bekir Kelâbâzî, *Bahrü'l-Fevâid*, tahk.: Muhammed Hasan, Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, c. 1, s. 25.

59 Bakara, 2/165.

60 İbnü'l-Arabî, *Fütuhât*, c. 2, s. 337.

61 Kelâbâzî, *age*, c. 1, s. 28.

62 Kelâbâzî, *age*, c. 1, s. 300.

verilecek cennet nimetleri ile⁶³ dünyâda göz aydınlığının gerçekleştiği namazın karşılaştırmasını da yapar. Cennet nimetleri nefsin hazzı olduğu için, ruhun hazzı, gözlerin aydınlığı ve Allah'a yakınlık olan iki rekât namaz, onlardan daha üstündür. Ahiretteki gözlerin aydınlığına Cennet'te cemâlullah olması açısından bakıldığında, namazda yakınlaşma olup, göz ile görmek yok iken, ahirette rü'yetullah olacağından bu kez ahiretteki göz aydınlığı üstün olmaktadır. Çünkü dünyada namaz kılan, görüyormuş gibi ibâdet halinde iken, âhirette hakîkî olarak Hakk'a nazar edecektir.⁶⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996) ise namazdaki göz aydınlığının sebebini, Hz. Peygamber'in Rabbi'nin huzurunda oluşuna bağlar. Göz aydınlığının gerçekleşmesi, Hz. Resûlullah'ın "el-Ekber" olan Hakk'ı müşâhede etmesi ve gözünün O'nda karar kılması iledir. el-Mekkî'ye göre hadis, "Gözü O'nunla aydınlanıyordu ", şeklinde de anlaşılabilir. Bu yaklaşımı ile el-Mekkî "kurretü ayn" ifâdesinin makalenin başında incelediğimiz her iki manasını göz önünde bulundurmıştır.⁶⁵

İmam Gazzâlî (ö.505/1111) namazın göz aydınlığı oluşunu, muhabbetle izah etmiştir.⁶⁶ Hadise göre namaz, sevilenlerin en üstünüdür. Çünkü Allah'a likâdan daha sevimli bir şey yoktur. O halde kişi namazı öyle bir seviyeye ulaştırmalıdır ki, o namaz kendisi için göz aydınlığı, en büyük muhabbet olsun. Gazzâlî, hadiste geçen ilk iki zevkin beş duyu ile bilinebileceğini, ancak namazdaki muhabbet zevkinin altıncı his ile yani kalp ile bilinebileceğini söyler. Çünkü kalp, gözden daha kuvvetli idrâk gücüne sahiptir. Manevi güzellikler kalpte olan akılla idrak edilirken, sûrî güzellikler beş his ile idrak edilir. Akıl ile idrak edilen manevi güzellikler ise, göz ile idrak edilen maddî güzelliklerden daha büyüktür.⁶⁷

İmam Gazzâlî âyette âhirette gerçekleşeceği bildirilen gözlerin aydınlığı⁶⁸ ile namazda gerçekleşen göz aydınlığı arasında irtibat kurarak, Kelâbâzî'nin bu

63 Secde, 32/17.

64 Kelâbâzî, *age*, c. 1, s. 320.

65 Muhammed b. Ali Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahbûb*, tahk.: Âsım İbrâhim el-Geylânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005, c. 2, s. 162.

66 Hucvirî makamlar içerisinde muhabbetin namazla ilişkili olduğunu söyleyerek namaz bahsinde muhabbeti açıklamıştır. Bk. *age*, s. 442.

67 Gazzâlî, *age*, c. 3, s. 59; c. 4, s. 297.

68 Secde 32/17.

konudaki görüşüne katılır. İmam Gazzâlî'ye göre gözlerin aydınlığı, en büyük sevinç olan Allah'ın vechine nazar nimetidir. Nitekim bu mânâyâ dikkat çekenlerden en meşhuru Râbia el-Adeviyye olmuştur. O cennete rağbetten ziyade, cennetin sahibine rağbetin önemli olduğunu vurgulamış ve âşıkın bütün gayretinin sevgilinin yüzüne nazar olduğu gibi, Hakk'ı seven mü'minin de O'ndan başkasına iltifat etmeyeceğini söylemiştir.⁶⁹ Gazzâlî âriflerin âhiretteki gözlerin aydınlığını, Hakk'a vuslat ve likâ olarak yorumladıklarını, namazda ise bu vuslat ve likânın bir nebze yaşanarak, göz aydınlığının gerçekleştiği görüşündedir.⁷⁰ Onun bu yaklaşımı kişinin namazda göz aydınlığına kavuşmasının, âhirette gerçekleşecek göz aydınlığı olan rü'yetullâha vesile olacağı şeklinde anlaşılabilir.

Gazzâlî'nin bu çıkarımından hareketle Abdullah et-Tüsterî'nin (ö.283/896) "gözlerin aydınlığı"⁷¹ âyeti ile ilgili görüşü de aynı şekilde anlaşılabilir. et-Tüsterî gözlerin aydınlığını, hakikatler olarak açıklar. Ona göre bu dünyada gözler, ancak hakikatlerin zâhirini müşâhede eder. Ancak âhiret âleminde, hakikatlerin bâtnları da keşfolur. Böylece o kimseler büyük sevinçlere kavuşurlar. Ardından et-Tüsterî "karra" kelimesinin her iki anlamını da kullanarak şu yorumu yapar: "Gözleri hakikatlerin zâhirinde karar kılarken, kalpleri de bu hakikatlerle teskîn olur. Başkaları ise onlar için gizlenen şeyleri bilemezler."⁷² Bu açıklamaya göre namazın, dünyâ âleminde hakikatlerin zâhirini müşâhede-ye vesile olduğu, âhiret âleminde de hakikatlerin bâtnını müşâhede-ye vesile olacağı düşünülebilir.

İmam Gazzâlî'nin kişinin namazda göz aydınlığına nasıl kavuşacağı ile ilgili tavsiyeleri olduğunu da belirtelim. Ona göre bu göz aydınlığını elde etmek için, nefsi tezkiye etmek ve hakîki ilimlerle gıdalanmak gerekir. Nefs tezkiye ile öyle bir mertebeye ulaşır ki, ibadetlere devam hususunda kuvvetlenir ve artık namaz onun için göz aydınlığı olur. Böyle bir kimsenin geceleyin namazda, Rabbî'ne münâcât etmek için halvete çekilmesi, ona en sevimli şey haline gelir.⁷³

69 Gazzâlî, *age*, c. 4, s. 31.

70 Gazzâlî, *age*, c. 4, s. 311.

71 Secde, 32/17.

72 Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîr-i Tüsterî*, derleyen: Ebû Bekir Muhammed Beledi, tahk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûde, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1423, s. 125.

73 Gazzâlî, *Mîzânu'l-Amel*, tahk.: Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Mârifetü, Beyrut 1964, s. 401.

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) hadiste geçen *kurretü ayn* ifâdesinin “müşâhede ve görme anında onunla sevinmek” anlamına geldiğini söyler.⁷⁴ Âyette “gözlerin aydınlığı”⁷⁵ ifâdesinde gözlerin çoğul olarak zikredilmesi müşâhedeye işâret ettiği gibi, namazdaki göz aydınlığının da bu âyetle irtibatlı olarak, müşâhedeye işâret ettiği kanâatindedir.⁷⁶ Ona göre Hz. Peygamber’in göz aydınlığının namazda olması, müşâhede ve Allah ile kul arasında gerçekleşen (hadiste belirtildiği gibi⁷⁷) münâcât dolayısı iledir. Namazdaki münâcât, Cenâb-ı Hakk’ın namazı kendisi ile kulu arasında ikiye taksim ettiğini bildirdiği, kudsî hadiste⁷⁸ açıklanmıştır. İbnü'l-Arabî namazdaki münâcâtın, aynı zamanda zikir oluşuna da dikkat çekerek, zikreden hadiste bildirildiği gibi Hakk’ın meclisinde bulunduğuna göre,⁷⁹ namaz kılan da Hak ile karşı karşıyadır.⁸⁰ Bu durumda asıl olan sadece münâcât değil, münâcât edenin şuhûdudur.⁸¹ Hadis ile ilgili İbnü'l-Arabî'nin yorumlarını değerlendiren Çakmaklıoğlu⁸² namazdaki müşâhedenin namazın kendisinin nur oluşu ile irtibatına dikkat çekerek şöyle der: “Hz. Peygamber’in gözü söz konusu olduğunda namaz bir tür idrak sağlayan bir nur olduğu için o, namazda iken Hakk’ı müşâhede etmektedir ve bu hal Şeyhü'l-Ekber’e göre müşâhede ile karşılıklı konuşmadan ibaret olan münâcâtı bir araya getirdiği için en mükemmel, en eşsiz bir haldir.”⁸³

İbnü'l-Arabî namazdaki müşâhedeyi şu misalle açıklar; Kişi bir zât ile otururken eğer gözü varsa onu görür, eğer gözü kör ise onu göremez. Bunun gibi namazda Hak ile aynı mecliste olan kimse kalb gözü ile O’nu müşâhede eder ki, bu kulun ulaşacağı en üst mertebedir. İbnü'l-Arabî’ye göre müşâhede mer-

74 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 1, s. 702.

75 Secde, 32/17.

76 İbnü'l-Arabî, *age*, c. 3, s. 540.

77 el-Buhârî, *age*, c. 1, s. 90, no: 405. Hadis’in tasavvufî açıklaması ile ilgili bk. Mehmet Demirci, *İbadetlerde Mânevî Boyut*, Mavi Yay., İstanbul 2004, s. 48.

78 Hadiste kişi Fatihâ suresinden her bir ayeti okuduğunda, Allah Teâlâ kuluna karşılık vermektedir. Geniş bilgi için bk. İmam Malik, *Muvatta'*, c. 2, s. 116, no: 278.

79 Bk. İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musanıf*, tahk.: Kemal Yusuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, c. 1, s. 108, no: 1224.

80 İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, tahk.: Ebu'l-Alâ Affî, Dâru'l-Kütübî'l-Arabîyye, Beyut s. 224; *Fütûhât*, c. 1, s. 702; c. 3, s. 506.

81 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 540.

82 M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbadetlerin Tasavvufî Yorumu: Muhyiddin İbn Arabî Örneği*, Hitit Kitap, Ankara 2009, s. 224-230.

83 Çakmaklıoğlu, *age*, s. 224.

tebesinde olmayan, namazda Hakk'a "sanki görüyormuş gibi" imanla ibâdet etmesi gerekir. Böyle bir kimseye münâcâtı sırasında yani Fâtihâ sûresini okurken, Hakk'ı kiblesinde hayal ederek, kendisine verdiği cevapları dinlemesini tavsiye eder.⁸⁴ İbnü'l-Arabî, namaz kılanın Hak ile karşı karşıya olmasını ve O'nu kiblesinde hayal etmesini, muhtemelen şu hadislerden mülhem söylemiştir: "Sizden biriniz namazını kılarken, o Rabbine münâcât etmekte veya Rabbi onun ile kiblesi arasında bulunmaktadır..."⁸⁵ "...Allah, namaz kılarken kişinin yöneldiği taraftadır."⁸⁶

İbnü'l-Arabî'ye göre, namazın göz aydınlığı olması, bahsedildiği şekilde kişinin namzdaki müşâhede ve rü'yetine⁸⁷ bağlıdır. Müşâhede gerçekleşmemiş ise o kişi, namazda varılacak son noktaya çıkamamış demektir. Dolayısı ile namaz onun için göz aydınlığı da olmamıştır. Yine Hakk'ın kelâmını duymayan, bir şey işitmemiştir. İşitmeyen ve görmeyen kimse ise aslında, kâmil manada bir namaz kılan olamamıştır. İbnü'l-Arabî, namzdaki müşâhedenin kesbî olmayacağı kanaatindedir. Müşâhede, Hakk'ın kuluna lütfudur. Namazın Hak tarafından sevdirilmiş olması da bunun delilidir.⁸⁸

O, müşâhede mertebesini, ihsan mertebesinin zirvesi olarak görür. Bu mertebeye ermiş birisinin "sanki görüyormuş gibi" ibâdet etme hükmüne tâbi olmadığı kanaatindedir. Bununun sebebi olarak da müşâhede mertebesinde diğerleri gibi perde kalmaması, artık görmenin gerçekleşmesidir.⁸⁹ Hz. Peygamber'in namzdaki hali rü'yet ve şühûd olduğu için, namaz göz aydınlığının gerçekleştiği yer olmuştur. Bir başka ifâdeyle Hakk'ı müşâhede edince sürurlandığı yer olmuştur.⁹⁰ Ona göre ehlullahtan da namazda müşâhede mertebesinde olanlar bulunmaktadır.⁹¹ İbnü'l-Arabî bu kimselere "ricâl-i iştiyâk" adını verir. Onlar

84 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 540.

85 el-Buhârî, *age*, c. 1, s. 90, no: 405.

86 el-Buhârî, *age*, c. 1, s. 90, no: 406.

87 Fusûs şârihlerinden Kâşânî, görmekle kastedilenin iman ve yakîn kuvveti ile hâsıl olan, hattâ yakîni sonunda meydana gelen basîret ile idrâktir. Bu müşâhede kalp gözü yani basîret ve fehim nûru ile olur. Bu nûr da ilâhî sıfatların tecellîsi ile meydana gelir. Kemaleddin Abdürrezak b. Ebu'l-Ganâim Muhammed Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kâhire 1903, s. 279.

88 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 540.

89 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 542; Ayrıca bk. Çakmaklıoğlu, *age*, s. 224.

90 İbnü'l-Arabî, *age*, c. 3, s. 543.

91 İbnü'l-Arabî, *age*, c. 3, s. 540.

namazda müşâhede zamanı, ilâhî muhabbetten kaynaklanan *kalak*, *kaygı* ve *kararsızlık* gibi haller yaşarlar.⁹²

İbnü'l-Arabî söz konusu hadîsle ilgili açıklamalarında “kurretü ayn” ifâdesinin ikinci mânâsı olan, gözün karar kılması üzerinde de durur. Bu durumu, beşerî aşktaki sevenin sevgilisini görmesi misali ile açıklar. Seven kimse mahbûbunu görünce, ona bakmaya devam eder ve onda karar kılar. O sırada sevgilisinden başka hiçbir şeye gözü bakmaz. İlâhî muhabbet sahibi namazda müşâhede halinde olacağından, namazda başka yönlere yönelmesi yasaklanmıştır. Çünkü namazda bir şeye yönelmek, şeytanın namazdan çaldığı kısımdır.⁹³ İbnü'l-Arabî bu yönelişin yasaklanmasının hikmetini müşâhedeye engel olması şeklinde izah eder. Hatta namazda başka şeylere yönelenin mahbubu, namazda yöneldiği şeydir.⁹⁴

İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'e namazın sevdirmesinin muhabbetinde en üst merteye olduğu kanaatindedir. Onun dışındakilerde kişinin mertebesine göre göz aydınlığında farklılıklar olacaktır.⁹⁵ İbn Atâullah'a namazdaki halin Peygamberimiz'e has olup olmadığı sorulunca şöyle demiştir: “Şuhûd ile olan göz aydınlığı, Meşhûd hakkındaki mârifet kadardır... ”⁹⁶ Hz. Peygamber'e sevdiren namaz, en üst mertebede olup, sadece o mertebeden namazı seven kimse, Peygamber'e bu hususta vâris olmuş demektir. İbnü'l-Arabî'ye göre namazda kulun kazandığı büyük merteye rükûdan doğrulurken, Rabbi adına ve On'a niyâbeten “Allah hamdedeni işittir” demesidir. Bu şekilde bir niyâbet onun imam olmasından kaynaklanır. Kişi yalnız namaz kılıyorsa, onun imâmeti arkasında saf bağlayan melekler sebebiyledir. Dolayısı ile hazır bulunan veya meleklerden olan cemâat, onun Allah'ın işittiğini haber vermesi üzerine “Rabbimiz biz sana hamdederiz” derler. Böylece namaz kılan büyük bir makama, mertebeye ermiş olur. Bu makamların en üstünü olan *hilâfet makamıdır*. Ona göre namazdan başka bir yerde bu mertebeye erilemez.⁹⁷

Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî (ö.672/1273) namazda göz aydınlığının gerçekleşmesini, ibâdet sırasında Allah'a yönelişe (teveccüh) bağlar. Namazda

92 İbnü'l-Arabî, *age*, c. 2, s. 16.

93 Bk. el-Buhârî, *age*, c. 1, s. 150, no: 750.

94 İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 225.

95 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 506; İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 225.

96 Münâvî, *age*, c. 3, s. 348.

97 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. 3, s. 506; İbnü'l-Arabî, *Fusûs*, s. 225.

Fâtiha sûresini okurken, Allah Teâlâ'nın cevap vermesini, kuluna iltifatı olarak görür. İşte bu sayede, bir sır olan göz aydınlığı zuhur edecektir. Namazda gönlünü Rabbî'ne çevirmeyen, Mevlânâ'nın ifâdesi ile mânevî pencere açmayanın gönlü evi cehennemden farksızdır. Bunun için Mevlânâ namaz kılanı, nefis duvarına mânevî bir pencere açarak tevhid ve hidayet nuru ile gönlünü, gözünü aydınlatmaya davet eder.⁹⁸

Mevlânâ, kişinin namazda göz nurunu elde etmesi için, hadiste geçen mânevî kokuya dikkat çeker. Kişi mana bağına adım atamıyorsa, en azından mana bağlarından gelen kokuyu aramalıdır. "Mânevî kokuyu almak ise burundan masivâ nezlesini gidermekle mümkündür."⁹⁹ Kişi o kokuyu bulup içine çektiğinde, manevi hastalık geçecektir. Ardından da görmeyen mânevî göz, görür hale gelecek ve namazda müşâhede gerçekleşmiş olacaktır. Mevlânâ buna örnek olarak, Yusuf peygamberin gömleğini verir. Nasıl ki o gömlekteki mânevî koku, Yakub peygambere ulaşmış ve gömleği yüzüne sürünce gözü açılmış ise, kişi maddi olanın ötesindeki mânevî koku alma seviyesini kazandığında, bunu diğerleri takip edecek gönlü kulağı ve gönlü gözü gibi gönle âit hususiyetler faaliyet göstermeye başlayacaktır. Bu açıklamasıyla Mevlânâ, hadisteki sıralamaya dikkat çekmiş, önce kadına ilâhî muhabbet ile başlayan tekâmülün, mânevî koku almakla ilerleyeceğini ve ardından namazda müşâhede ile muhabbetin zirveye çıkarak, ilâhî aşkın yaşanacağını haber vermiştir:

"...Yine bu mânâ kokusu için azîz Peygamber Efendimiz; "Gözümün nûru namazdır." diye buyurmuştu... Gönül gözünün sevgiliyi görmesi, aşkı artırır. Gözdeki görüş de sıdkı, gerçeği çoğaltır...¹⁰⁰ "Bize doğru yolu gösteren, bizi kötülüklerden alıkoyan namaz, beş vakitte kılınır. Hâlbuki âşıklar, daima namazdadırlar! O gönüllerindeki aşk, başlarındaki ilahî sevgi ne beş vakitle yatışır, ne de beş yüz bin vakitle geçer gider."¹⁰¹

Sadreddîn Konevî, (ö.673/1274) namazın göz aydınlığı olmasını, bir başka hadiste ifâde edilen "namazın nûr oluşu"¹⁰² ile ilişkilendirir. Namazda olan kimse 'en-Nûr' olan Allah'a yönelmiştir. Burada kastedilen yöneliş kalbîdir. Kalıp ise Kâbe'ye müteveccihdir. Kulun hakikati karanlıktır. Kul Allah'a yönelecek, O'nunla karşılaşması tam hizâda olduğunda, aydınlatan Zât'ın nûrlarına

98 Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî Tercümesi*, çev.: Şefik Can, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, c. 3-4, s. 124, Beyit no: 2400-2410.

99 Mevlânâ, *age*, c. 2; Beyit no: 1945.

100 Mevlânâ, *age*, c. 1, s. 499; Beyit no: 3232-3250.

101 Mevlânâ, *age*, c. 6, Beyit no: 2699.

102 Müsilm, *Sahîh*, c. 1, s. 203, no: 223; el-Hindî, *Kenz*, c. 7, s. 288, no: 18915.

kavuşur. Konevî, bu durumu anlatmak için Güneş ve Ay örneğini verir. Nasıl ki Ay, Güneş karşısındaki konumuna göre aydınlanıyor ve karşı karşıya geldiğinde bu aydınlanma kemâle eriyorsa, kişi de Allah'a yönelmesinin tamlığı nisbetinde nûrlanacaktır.¹⁰³

İmam Rabbânî (ö.1034/1624) kulun Allah'a en yakın olduğu zamanın namazda gerçekleşeceği kanaatindeydi. Böylece namaz firak hastalığına yakalanan için bir ferahlamadır. Hz. Peygamber'in Bilal'e "beni rahatlat ey Bilal!" demesi de buna işaret etmektedir. "Göz aydınlığım namazda kılındı" ifâdesi de, bu temenniye remz etmektedir. İmam Rabbânî'ye göre bu yakınlıkla birlikte, ilâhî rü'yetten de pay vardır. O bu rü'yeti, Peygamberimizin mîrâcı ve namazın mîrâc oluşu ile irtibat kurarak açıklamaktadır. Hz. Resûlullah'a mîrâcda, dünyadan çıkıp cennete girerek rü'yet devleti nasib olmuştur. Mü'min için ise rü'yet, âhirette olacaktır. Ancak namazda yaşanan mîrâc, mü'min sanki âhîret âlemine geçmiş gibi olur ve rü'yetten büyük bir hazza erişir. Bu açıklamasıyla İmâm-ı Rabbânî, Allah'ı sanki görüyormuşçasına ibâdet hadîsine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'e tâbî olan kâmil kimseye namazda, bu rü'yetten ikramlar lütfedilir ve sanki görüyormuş gibi bir hazza erişir. Ona göre namaz dışında gerçekleşen bütün mânevî zevkler, ilimler, mârifetler, makamlar, nurlar ve diğerleri gölgelerden ve misallerden ibarettir, hatta vehim ve hayalden kaynaklanır. Namaz kılan, sanki dünyadan çıkıp âhîret âlemine geçtiği için rü'yet devletinden gölge olarak değil, asıldan bir hazza erişir. Namazın hakikatini anlamayanlar ise, hastalıklarına ilacı semâ, vecd, nağmeler gibi başka şeylerde ararlar.¹⁰⁴ Hâlbuki Şihâbüddin es-Sühreverdî'nin de belirttiği gibi sâlikin yapmış olduğu bütün zikir ve virdler, en büyük zikir olan namaza hazırlık mesabesindedir. Seyr u sülûkünü tamamlayan kişinin, artık en faziletli virdi ve en kâmil ameli namazdır.¹⁰⁵

İmam Rabbânî bu hadîsi ayrıca bir başka hadiste "Benim Allah ile beraber bir vaktim varki, ona ne mukarreb melek, ne de gönderilen bir peygamber onda bana eşlik etmez"¹⁰⁶ şeklinde bahsedilen hale işaret olarak yorumlar.¹⁰⁷ Bu

103 Sadreddîn Konevî, *Kırk Hadis Şerhi ve Tercümesi*, tahkik ve çeviri: Hasan Kamil Yılmaz, Mebkam, Konya 2010, s. 59-60.

104 İmam Rabbânî, *Mektûbât*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 2002, c. 1, s. 438.

105 Bk. Muhammed Pârsa, *Şâh-ı Nakşibend Hazretlerinin Sohbetleri*, çev.: Necdet Tosun, Erkam Yay., İstanbul 2002, s. 59.

106 Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Esrâri'l-Merfûa fi Ahbâri'l-Mevzûa*, tahk.: Muhammed es-Sibâ, Dâru'l-Emânet, Beyrut 1971, c. 1, s. 299, no: 392; Ebu'l-Fidâ

vaktin namaz kılarken, kendisinde nâdiren gerçekleştiğini söyler. O Hz. Peygamber'in "gözümün nuru namazda kılındı" ifadesi ile muhtemelen bu vakte işâret ettiği kanaatindedir.¹⁰⁸

İsmâil Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) hadis ile ilgili olarak, *kurretü ayın* gözün karar kılması manası dikkate alındığında, gözün bu hâlinin, mahbûbu mütâlaa ile mümkün olacağını belirtir. Gözün aydınlanması manasında ise, namaz müşâhede olup, o da kalp huzuru ile meydana gelir.¹⁰⁹ Bursevî'ye göre, namazdan maksat mükâşefe ve müşâhede zevkini yaşamaktır. Bundan dolayı namazın "göz aydınlığı" olarak belirtildiği kanaatindedir. Ona göre Bilâl'e Hz. Peygamber'in "bizi rahatlat ey Bilal!" buyurmasının manası da; "suret âleminin kederinden kurtulup, hâtırın safâya kavuşması ve gözlerin Yâr'in cemâli ile ferahlayarak, nûruyla aydınlanmasıdır."¹¹⁰

Bursevî, hadîs ile ilgili Konevî'nin bahsi geçen açıklamasına da yer vererek namazdaki göz aydınlığını, namazın nûr olması hadisi¹¹¹ ile açıklar. Namaz, namaz kılana nûrun aksetmesine sebebiyet verir. Ancak ona göre bu nurdan istifâde, Hakk'a yakınlık ve uzaklığa göre fark eder.¹¹²

6. Sonuç

Sûfîlerin namazdaki göz aydınlığı ile ilgili bu yorumlarının, daha çok tasavvufun temel konularından olan muhabbet ve müşâhede çerçevesinde olması, namaz ibadetinin tasavvuftaki müstesnâ yerine işâret etmesi açısından önem arz etmektedir. Hattâ tasavvufa dâir ilk eser veren mutasavvıflardan Hucvîrî'nin, *Keşfü'l-Mahcûb* adlı kitabında, namazın esrârî ile ilgili bölümün hemen akabinde "Makamlardan, namazla ittisâli ve ilgisi olan muhabbetir." diyerek muhab-

İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabiyye, Beyrut 1932, c. 2, s. 204, no: 2159; Ebu'l-Fidâ bu hadîsin Tirmizî'de geçen Resulüillah'ın vaktini Allah'a, ehline ve nefesine olmak üzere üçe ayırması hadisine yakın olduğunu söyler.

107 İmam Rabbânî, *age*, c. 1, s. 524.

108 İmam Rabbânî, *age*, c. 1, s. 552.

109 İsmâil Hakkı Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, haz.: Hikmet Gültekin, Sami Erdem, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 160.

110 Bursevî, *age*, s. 256-257.

111 Müslim, *age*, c. 1, s. 203, no: 223.

112 Bursevî ayrıca, Hakk'ın namazda tecelli eden nûrunun Zât nûru olmayıp, sıfat nûru olduğunu hatırlatır. Bk. Bursevî, *age*, s. 362-363.

bet bahsini namaz konusu dâhilinde anlatması, tasavvufta namazın bir muhabbet işi olarak görüldüğünün bâriz bir misâlidir.¹¹³ Muhaddislerin ekseriyetinin de “kurretu ayn” hadisini sûfiler gibi muhabbet ve müşâhede olarak açıklayarak, konu ile ilgili sûfîlerin görüşlerine yer vermiş olmaları, İslâmî ilimlerin bir biriyle iç içe olduğunu ve bir bütün teşkil ettiğini gösteren güzel bir örnektir.

Mutasavvıf ve muhaddislerden bazıları hadiste işâret edilen muhabbeti, ilâhî aşka işâret sayarak, namazı âşığın Hakk’a vuslatı ve O’nu müşâhede etmesi şeklinde izah etmeleri de bir başka önemli husustur. Bu anlamda ilâhî aşkın zirvesinde Hz. Peygamber olup, onunla birlikte bu makamdan nasibi olanlar, namazda mâşûk-i hakîkîye kavuşarak, Hakk’ı müşâhede ettiklerinden, onlar için namaz huzura erdikleri ve gözlerinin aydınlandığı bir ibâdet olmaktadır.

Yine mutasavvıflara göre namazda ilâhî huzura çıkarak gerçekleşen göz aydınlığı, Hakk’a vuslatın sürurudur. Namazda ubudiyet en üst derecede yaşamakta ve Allah’ın kadri bu şekilde tazim edilmektedir. Namazda gerçekleşen münâcât ile Hakk’ı müşâhede hâli zuhur etmektedir. Bazı sûfiler ise namazdaki göz aydınlığını kalben Hakk’ı müşâhede ile sınırlayarak, bu hâl gerçekleşmediğinde, namazın o kişi için göz aydınlığı olmayacağı kanaatindedirler.

Namazda gerçekleşen aydınlanma, sufiler tarafından Ay’ın Güneş’le aydınlanmasına benzetilmiştir. İbâdet sırasında Allah’a yönelen (teveccüh) kimsenin, yönelişinin kemâli nisbetinde, Hakk’ın “en-Nûr” oluşunun onda tecelli edeceği ve böylece bir göz aydınlığına kavuşacağı belirtilmiştir.

Mutasavvıfların bir kısmı hadisimizi açıklarken, “karra ayn” tabirinin her iki manasını (gözün gördüğünde karar kılması ve büyük sevinç) dikkate almışlardır. Buna göre namazdaki müşâhedenin Hz. Peygamber’in miraçta cennet âlemine girerek, Hakk’ı görmesinden müminlere vâris kaldığı belirtilmiş, namazını miraç hâline getirenlerin, müşâhedeye ereceği bildirilmiştir. Göz aydınlığının müşâhede şeklinde yorumu sebebiyle, müşâhedenin tabii neticesi olarak, kalp gözünün Hak’ta karar kılmasını gerektirdiği söylenmiştir.

Hâsılı mutasavvıflara göre namaz, kulun en büyük makâm olan müşâhedeye kavuşacağı bir ibâdet olarak, sûfî hayatının merkezinde yer alır. Namaz

113 Hucvîrî, *age*, s. 442.

Allah ile kul arasında husûsî bir sevgi bağıdır. Kul, Allah sevgisinde merhale kat edip, ileri derecede bir muhabbet sahibi olduğunda, namaz onun için Mutlak Sevgili'ye vuslat, O'nunla sohbet etme ve O'na niyazda bulunma (münâcât) fırsatına dönüşür. Aynı zamanda bu vuslat hâli, başta Hz. Resûlullah olmak üzere, onun vârisleri olan kâmil insanlar için Hakk'ı müşâhede etmek ve Allah'ın nûru ile aydınlanmaktır.

Kaynakça

- el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Dâru'l-Mârife, Beyrut 1379.
- el- Bağdâdî, Alâeddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim (Hâzin), *Lübübü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil (Tefsîrü'l-Hâzin)*, tahk.: Muhammed Ali Şâhin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- el- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr, *Müsnedü Bezzâr*, tahk.: kurul, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2005.
- el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, tahk.: Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tavkî'n-Necât, Beyrut 1422 H.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Kırk Hadis Şerhi*, haz.: Hikmet Gültekin, Sami Erdem, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *İbadetlerin Tasavufî Yorumu: Muhyiddin İbn Arabî Örneği*, Hitit Kitap Yay., Ankara 2009
- el- Cevzî, İbn Kayyım, *Tarîku'l-Hicrateyn*, Dâru's-Selefiyye, Kâhire 1394.
- el- Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Sifatü's-Safve*, tahk.: Ahmed b. Ali, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2000.
- Demirci, Mehmet, *İbadetlerde Mânevî Boyut*, Mavi Yay., İstanbul 2004
- Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannıf*, tahk.: Kemâl Yusuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1409H.
- Ebû Muhammed Hâris, *Müsnedü Hâris*, tahk.: Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, Merkezü Hizmeti's-Sünne ve's-Sireti'n-Nebeviyye, Medine 1992.
- Ebu'l-Fidâ, İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabiyye, Beyrut 1932.
- el- Ensârî, Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, tahk.: Ebu'l-Vefâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1355.
- el- Herevî, Ali b. Muhammed, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002.
- el- Hindî, Müttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, tahk.: Bekrî Hayyânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.
- el- Kahtânî, Saîd b. Ali, *el-Huşû fi's-Salât*, Matbaatu Sefir, Riyad 1412.
- el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed *Esrâri'l-Merfûa fi Ahbâri'l-Mevzûa*, tahk.: Muhammed es-Sibâ, Dâru'l-Emânet, Beyrut 1971.
- el- Kastalânî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn, *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Buhârî*, Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Kâhire 1323.
- el- Kurtubî, Ebû Abdullah, *el-Câmiu'l-Ahkâm*, tahk.: Ahmed el-Berdunî ve İbrâhim Atfîş, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1964.
- el- Mekkî, Muhammed b. Ali Ebû Tâlib *Kütü'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahbûb*, tahk.: Âsım İbrâhim el-Geylânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- el- Mervezî, Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr, *Ta'zîmu Kadri's-Salât*, tahk.: Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Mektebetü't-Dâr, Medîne 1406.
- el- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu Câmiu's-Sağîr*, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kâhire 1356.
- er- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn, *Mesnevî*, çev.: Şefik Can, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

- es- Sehavî, Muhammed, *el-Makâsidü'l-Hasene*, tahk.: Muhammed Osman el-Haşet, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- es- Senedî, Nüreddîn, *Hâşiyetü's-Senedî alâ Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep 1986.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *Hâşiyetü's-Suyûtî alâ Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep 1986.
- et-Tabarânî, Süleyman b. Ahmed, *ed-Duâ*, tahk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Dûru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413.
- et-Tabarânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmi, *Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk.: Hamdi b. Abdulmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1994.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- et-Tirmizî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan Hakîm, *Nevâdiru'l-Usûl fi Mârifeti Ehâdisi'r-Resûl*, tahk.: Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- et-Tirmizî, Ebü İsa, *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünenü Tirmizî)*, tahk.: Beşşâr Avâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- et-Tüsterî, Ebü Muhammed Sehl b. Abdullah, *Tefsîr-i Tüsterî*, derleyen Ebü Bekir Muhammed Beledi, tahk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûde, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423.
- İsfahânî, Ragıb Ebu'l-Kasım el-Hüseyin, *Müfredâtün fi Garîbi'l-Kur'an*, tahk.: Safvan Adnan ed-Davudî, Daru'l-Kalem, Dimaşk 1412.
- İsfahânî, Ebü Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1409.
- İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musannif*, tahk.: Kemal Yusuf Hût, Riyad 1409.
- İbn Manzûr, Alî b. Ahmed el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrût, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebü Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali, *Fusûsu'l-Hikem*, tahk.: Ebu'l-Alâ Afîfî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabîyye, Beyrut, 1980.
- , *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, (IV c.), Dâru's-Sadr, Beyrût, ts.
- İmam Ahmed, *Müsned*, tahk.: Kurul, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1983.
- , *Mizânü'l-Amel*, tahk.: Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1964.
- İmam Rabbânî, *Mektûbât*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 2002.
- el-Kâşânî, Kemaleddin Abdürrezzak b. Ebu'l-Ganâim Muhammed, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kâhire 1903.
- el-Kâşifî, Hüseyin Vaiz, *Tefsîr-i Mevâkib*, çev.: İsmail Ferruh Efendi, *Mevakib Tefsiri*, (Tibyan Tefsiri Kenarında), Âlem Matbaası, İstanbul 1318.
- el-Kelâbâzî, Ebü Bekir, *Bahru'l-Fevâid*, tahk.: Muhammed Hasan, Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- el-Konevî, Sadreddîn, *Kırk Hadis Şerhi ve Tercümesi*, tahk. ve çev., Hasan Kamil Yılmaz, Mebkam, Konya 2010.
- Muhammed Pârâsa, *Şâh-ı Nakşibend Hazretlerinin Sohbetleri*, çev.: Necdet Tosun, Erkam Yay., İstanbul 2002.
- Müslim b. Haccâc, *Sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- en- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'l-Kübrâ*, tahk.: Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- Tahrâlî, Mustafa, "Ayn ve Ayniyyet", (A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* c. IV içinde), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1992.